

MICHAŁ STARSKI

**Zmiany w zagospodarowaniu zamku krzyżackiego
w Człuchowie w czasach staropolskich**

**Changes in the development of the Teutonic Order's castle in Człuchów
in the face of needs of its owners in the Old Polish times**

Zarys treści. W artykule przedstawiono zmiany w zagospodarowaniu założenia zamkowego w Człuchowie w czasach staropolskich. Na podstawie analizy źródeł pisanych i wyników badań archeologiczno-architektonicznych można stwierdzić, że w tym okresie podejmowano na człuchowskim zamku liczne przebudowy. Większość z nich miała charakter doraźny i stanowiła próbę podreperowania starych budynków. Wobec niszczącego Zamku Wysokiego, który nie mógł spełniać warunków siedziby starostów, zdecydowano o jej przeniesieniu do nowo wzniesionego – około 1638 roku – pałacu, zlokalizowanego na II Przedzamczu.

Słowa kluczowe: Człuchów, Pomorze Gdańskie, zamek, czasy nowożytne.

Problematyka badawcza dotycząca funkcjonowania zamków niemal zawsze wiąże się z charakterystyką przemian w ich zagospodarowaniu. Niekwestionowane możliwości poznawcze wnosi w tym zakresie archeologia, bowiem zachowane warstwy kulturowe częściej poświadczają zmianę sposobu użytkowania lub przebudowę danej budowli niż ciągłość jej funkcjonowania. Jednocześnie uwzględnianie w praktyce badawczej analizy reliktyw architektury pozwala wskazać na kluczowe momenty w dziejach zamku. Korzystanie z wyników analizy źródeł pisanych umożliwia natomiast umiejscowienie w czasie danych archeologiczno-architektonicznych oraz ich identyfikację z konkretnymi faktami. Ta obiecująca wizja stwarza zatem szerokie możliwości poznawcze przed badaczami zamków, które jednak – co obiektywnie należy stwierdzić – nie zawsze pozwalają na jednoznaczną interpretację rezultatów prac wykopaliskowych (Kajzer 1996).

Każdorazowo chyba nasze możliwości poznawcze i tak weryfikuje bilans uzyskanych korzyści merytorycznych i niewykorzystanych szans badawczych.

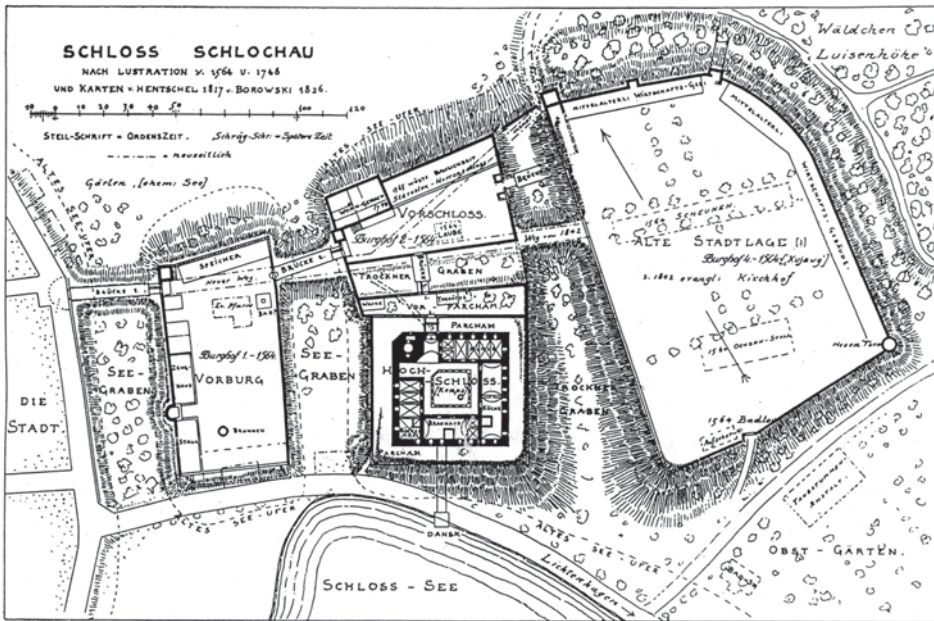
Po drugim pokoju toruńskim XIV-wieczny komturewski zamek krzyżacki w Człuchowie, tak jak cały obszar Pomorza Gdańskiego, przeszedł we władanie polskie i zaczął pełnić funkcję centrum administracyjnego dla starostwa człuchowskiego (Kościński 1907, s. 128; Kunzendorf-Samulowska, Kłosowski, Ślaski 1967, s. 64–70). Wcześniej warownia stanowiła punkt o ważnym znaczeniu militarnym w państwie zakonnym i stąd była głównie miejscem stacjonowania zbrojnych (Fryda 2016, s. 45–46). Dla pierwszych dekad administracji polskiej dysponujemy jednak niewielką liczbą danych. Nieliczne informacje źródłowe do dziejów założenia zachowały się także dla schyłku XV i 1. połowy XVI wieku. W późniejszym okresie, ze względu na dochodowość starostwa – jak się uznaje jedną z największych w Królestwie Polskim – rodziny szlacheckie zabiegały o jego dzierżawę, licząc na dziedziczość urzędu. W 2. połowie XVI i na początku XVII wieku starostami byli Latalscy, a od 1610 roku Wejherowie (Fryda 2016, s. 45). W czasie zarządzania Człuchowem przez tych ostatnich podjęto liczne akcje budowlane, naświetlone obszernie w źródłach pisanych do dziejów zamku. Po potopie szwedzkim kolejnym rodem, który przejął godność starostów człuchowskich byli Radziwiłłowie (Fryda 2016, s. 45). W okresie ich urzędowania także powstał obszerny zasób źródeł pisanych, dający obraz zrealizowanych inwestycji budowlanych i sposobu użytkowania warowni (Kościński 1904; *Inwentarz starostwa* 2008; 2011). Należy jednak podkreślić, że starostowie bywali w Człuchowie tylko okazjonalnie, a dobra zostawiali w zarząd podstarostom lub je wydzierżawiali. To w związku z tymi zmianami sporządzano inwentarze mienia zamkowego. Stałymi mieszkańcami warowni byli w tym czasie administratorzy i ich rodziny, zbrojni, rzemieślnicy oraz pracownicy gospodarczy (Fryda 2016).

Podjęcie tematu zmian zachodzących na zamku w Człuchowie umożliwiającą zarówno liczne zachowane i sukcesywnie opracowywane źródła pisane do jego dziejów, jak i wyniki systematycznych badań archeologicznych. Pewnym paradoksem tej, co nie ulega wątpliwości, korzystnej sytuacji jest fakt, że źródła pisane odnoszą się w większości do tej tkanki zamku, która nie zachowała się do naszych czasów, podczas gdy wyniki prac wykopaliskowych dotyczą niemal wyłącznie zachowanych i odkrywanych relikwów piwnic i przyziemia budynków. W pierwszej kolejności podstawą źródłową rozważań są zatem lustracje i inwentarze zamku. Stanowią one obszerny zasób informacji z czasów staropolskich, jednak ich lektura często okazywała się bardzo trudna pod kątem analizy i rekonstrukcji zmieniającej się topografii zabudowy zamkowej. Najstarszy z zachowanych dokumentów to lustracja koronna z 1565 roku (*Lustracja* 1961). Zawarty w niej obszerny opis zamku był między innymi podstawą opracowanej na początku XX wieku przez Conrada Steinbrechta rekonstrukcji założenia (ryc. 1; Zybajło 2003), która była aktualna aż do podjętych ostatnio badań archeologicznych. Z kolejnych znanych opisów zamku

ważne miejsce zajmuje inwentarz z 1610 roku, spisany w momencie przejmowania starostwa przez rodzinę Wejherów (Fryda w druku). Mniej istotny jest skróty opis zamku zawarty w lustracji Prus Królewskich z 1624 roku (*Lustracja* 1967). Następne powstały za czasów starostowania Radziwiłłów (w latach 1650–1770) i w większości są to bardzo obszerne i dokładne opisy zabudowań i sprzętów zamkowych, wykonane na prywatne zamówienie starostów. Publikowane są dwa XVII-wieczne inwentarze z 1676 i 1696 roku (*Inwentarz starostwa* 2011) oraz dwa XVIII-wieczne, spisane w odstępnie kilku lat po sobie w 1748 i 1753 roku (Kościński 1904; *Inwentarz starostwa* 2008). Ostatnim dokumentem zawierającym, niestety, jedynie lakoniczny opis zamku jest lustracja Prus Królewskich z 1765 roku (*Lustracja* 2005). Należy zatem podkreślić opracowanie i dostępność większości zachowanych dokumentów jako podstawy dla charakterystyki zagospodarowania założenia zamkowego w analizowanym okresie¹.

Analiza bogatych zasobów źródeł pisanych możliwa jest między innymi dzięki systematycznym, szerokopłaszczyznowym badaniom wykopaliskowym założenia zamkowego w Człuchowie, prowadzone od 2008 roku, związanym z jego rewitalizacją (Starski 2016). Objęły one zarówno eksplorację nawarstwień kulturowych, jak i analizę relikwów architektury. W rezultacie powstania tej niebywałej wręcz perspektywy dla badań archeologicznych, w ciągu kilku sezonów rozpoznano cały obszar Zamku Wysokiego, czyli ponad 20 arów jego zabudowań i dziedzińca. W międzymurzu tej części zamku odsłonięto przedbramie oraz nowożytną zabudowę parchamu (Starski 2011). Mniejszy zasięg miały natomiast badania prowadzone na III Przedzamczu, w toku których rozpoznano przedpola zlokalizowanych tam baszt i zabudowę dookólną (Kurdwanowski, Starski 2013; 2015). W ostatnich latach podjęto też prace w obrębie II Przedzamcza. Wyniki badań archeologicznych zamku w Człuchowie sukcesywnie wprowadzane są do obiegu naukowego, przede wszystkim ze względu na bardzo liczny zbiór znalezisk – łącznie ponad 300 tysięcy. Dotychczas najważniejszym osiągnięciem jest niewątpliwie odsłonięcie i dokumentacja bryły czteroskrzydłowego Zamku Wysokiego (ryc. 2). Umożliwiło to określenie etapów budowy założenia oraz weryfikację dotychczasowych ustaleń C. Steinbrechta, odnośnie do podziałów wewnętrznych pomieszczeń zamkowych (Starski 2018). Najistotniejsze nowe dane dotyczą wydłużenia skrzydła południowego kosztem wschodniego, korekty rozplanowania tamtejszych pomieszczeń oraz umiejscowienia klatek schodowych i otworów drzwiowych (ryc. 3). Zadokumentowano też ślady przebudowy i zmian aranżacji zamku od schyłku okresu późnośredniowiecznego do XVIII wieku, mające znaczenie dla podejmowanego tematu. Bazując na tych obszernych i interdyscyplinarnych danych można podjąć próbę charakterystyki zmian w zagospodarowaniu i funkcjonowaniu zamku w Człuchowie. Niestety, mimo korzystnej

¹ Mecenat nad tym przedsięwzięciem prowadzi Muzeum Regionalne w Człuchowie, które wkrótce planuje publikację ostatniego z wymienionych wyżej inwentarzy (Fryda w druku).

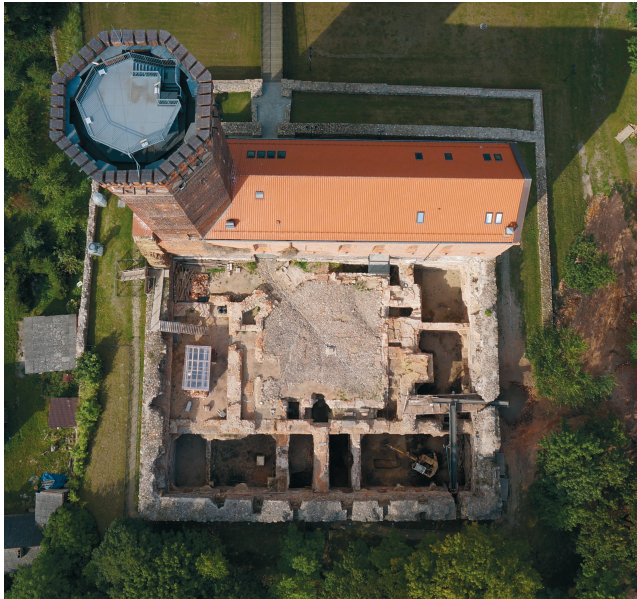

Ryc. 1. Człuchów. Rekonstrukcja rozplanowania założenia zamkowego według C. Steinbrechta (1920)

Fig. 1. Człuchów. Reconstruction of the castle after C. Steinbrecht (1920)

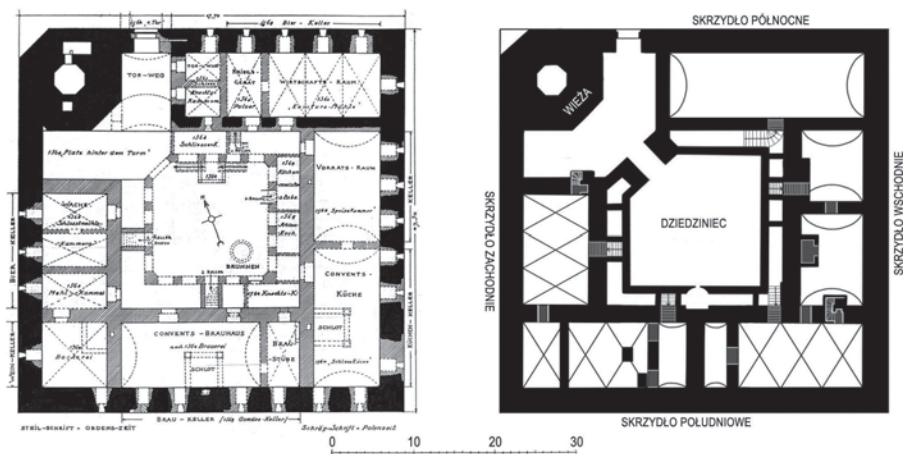
sytuacji tylko dla wybranych punktów założenia możliwe jest przeprowadzenie tej rekonstrukcji w sposób wiarygodny.

Przejęcie krzyżackiego zamku w zarząd starostów królewskich początkowo nie wiązało się najpewniej ze znaczącą zmianą w jego zagospodarowaniu oraz przebudową, a raczej z przypisaniem nowych funkcji istniejącym budynkom, które obszernie zostały zrelacjonowane w źródłach pisanych w odniesieniu do przedzamczy. Lustracja z 1565 roku, poza dokładnym opisem budynków i pomieszczeń oraz sposobów ich wykorzystania, przynosi jednak informacje o złym stanie części z nich, na przykład „[...] sklep zawalony z dawna [...]” albo „[...] stajnia, która się chce obalić co i dzień [...]” oraz „Przygródek [...] murem otoczony [...] w wielu miejscach potrzebuje wielkiego poprawienia [...]” – w odniesieniu do I Przedzamcza (*Lustracja* 1961, s. 205–208). Podobna sytuacja odnotowana jest w kilku miejscach III Przedzamcza: „[...] budowanie [...] które już spustoszało, nad którym krokwi postawiono, a słomą pokryto.” oraz „[...] 2 wieży puste wielkie, które wierzchów nie mają” (*Lustracja* 1961, s. 205–208). Lepiej na tym tle wypada stan zabudowy II Przedzamcza, w którym tylko w kilku miejscach występowało „[...] zepsowanie sklepów [...]” (*Lustracja* 1961, s. 208), co przemawia za istnieniem tam budynków murowanych, bardziej wytrzymałych niż z muru pruskiego lub drewnianych. Jednocześnie w opisie zawarto sporo informacji o budowie nowych stajni i domów „[...] nowo zbudowanych sumptu [...] starosty [...]” oraz w innym

Ryc. 2. Człuchów. Relikty Zamku Wysokiego podczas badań archeologicznych w 2014 roku (fot. M. Truszkowski)

Fig. 2. Człuchów. View of the relics of the High Castle during archaeological excavations in 2014 (photo by M. Truszkowski)

Ryc. 3. Człuchów. Rekonstrukcja zabudowy Zamku Wysokiego według C. Steinrbechta (1920) na tle relikwów architektury odkrytych w toku badań archeologicznych (oprac. M. Starski)

Fig. 3. Człuchów. Reconstruction of the High Castle buildings after C. Steinrbecht (1920) against the background of architectural relics discovered in the course of archaeological excavations (edited by M. Starski)

miejscu „[...] pruską robotą murowanych [...]”, które zlokalizowane były w obrębie I Przedzamcza (*Lustracja* 1961, s. 205–208). W odniesieniu do przedzamczy odnotowano nowe pokrycia dachówką kilku budynków oraz wymieniono ponad 10 pieców zielonych, czyli najprawdopodobniej postawionych z kafli płytowych. Można zatem sądzić, że do lat 60. XVI wieku zamek był zaniedbany i podupadała jego infrastruktura, a remonty i inwestycje miały raczej charakter doraźny, niskobudżetowy i nie wiązały się ze znacznie szerszymi przeobrażeniami przestrzeni przedzamczy, poza wspomnianymi wyżej stajniami i domami na I Przedzamczu. W źródłach XVII- i XVIII-wiecznych, poza kilkoma istotnymi zmianami (por. niżej), powtarza się ten opis starych i podupadłych budynków oraz nowych lub naprawionych. Liczba tych wzmianek, zarówno smutnych konstatacji, jak bardziej pozytywnych komunikatów, jest dużo liczniejsza niż w 1565 roku. Pozwala to zatem uznać, że proces niszczenia starej zabudowy na przedzamczach postępował sukcesywnie w czasach nowożytnych i w granicach możliwości organizacyjnych oraz finansowych starano się wyremontować budynki zlokalizowane w miejscach stale użytkowanych, a więc na I i II, a w mniejszym stopniu na III Przedzamczu.

Dotychczasowe wyniki badań archeologicznych nie dają szerokiej możliwości weryfikacji stanu zabudowy i zakresu zmian w obrębie przedzamczy – nie objęto nimi między innymi I Przedzamcza, dla którego odnotowano liczne wzmianki z 1565 roku dotyczące nowych budowli. Prace badawcze prowadzone na III Przedzamczu, mimo, że dostarczyły obszernych danych co do kształtu umocnień, sposobu ich budowy oraz rozplanowania zabudowy dookolnej, szczególnie w rejonie baszt (Kurdwanowski, Starski 2013; 2015), nie przyniosły jednak informacji odnośnie do zmian w rozplanowaniu zabudowy, która mogła by być rekonstruowana na podstawie odkrywanych fundamentów.

Istotne dane przyniosły jedynie prace badawcze prowadzone w ostatnich dwóch latach we wschodniej części II Przedzamcza; wiązały się one z odsłonięciem fundamentów muru obwodowego i wieży znajdującej się przy bramie wiodącej na III Przedzamcze. Były one zlokalizowane kilkanaście metrów na południe od zabudowań rekonstruowanych przez C. Steinbrechta i najpewniej składały się z jednej wieży, obok której funkcjonował most zwodzony, a nie dwóch jak to zakładał cytowany badacz (ryc. 1, 4). W 1565 roku obiekt ten jest opisany jako baszta więzienna „[...] gdzie więźnie chowają ku straceni, a schowanie głębokie na 10 sążon [...]” (*Lustracja* 1961, s. 207). Dwie naziemne kondygnacje były natomiast ogrzewane kominkiem „[...] szorsztynem z kominem [...]”. W kolejnych opisach z końca XVII wieku w wieży były już „[...] piece zielone kachlowe [...]”, funkcjonowało jeszcze więzienie na dole, a „chodzenie jest tylko do góry” (*Inwentarz starostwa* 2011, s. 3). W 1753 roku opatrzone to opisem: „[...] więzienie na spodzie [...], jama w ziemi okrągła, dziurą na wierzchu dla spuszczenia excesantów” (*Inwentarz starostwa* 2008, s. 5).

Ryc. 4. Człuchów. Rzut poziomy relikwów baszty bramnej odkrytej we wschodniej części II Przedzamcza (oprac. M. Truszkowski)

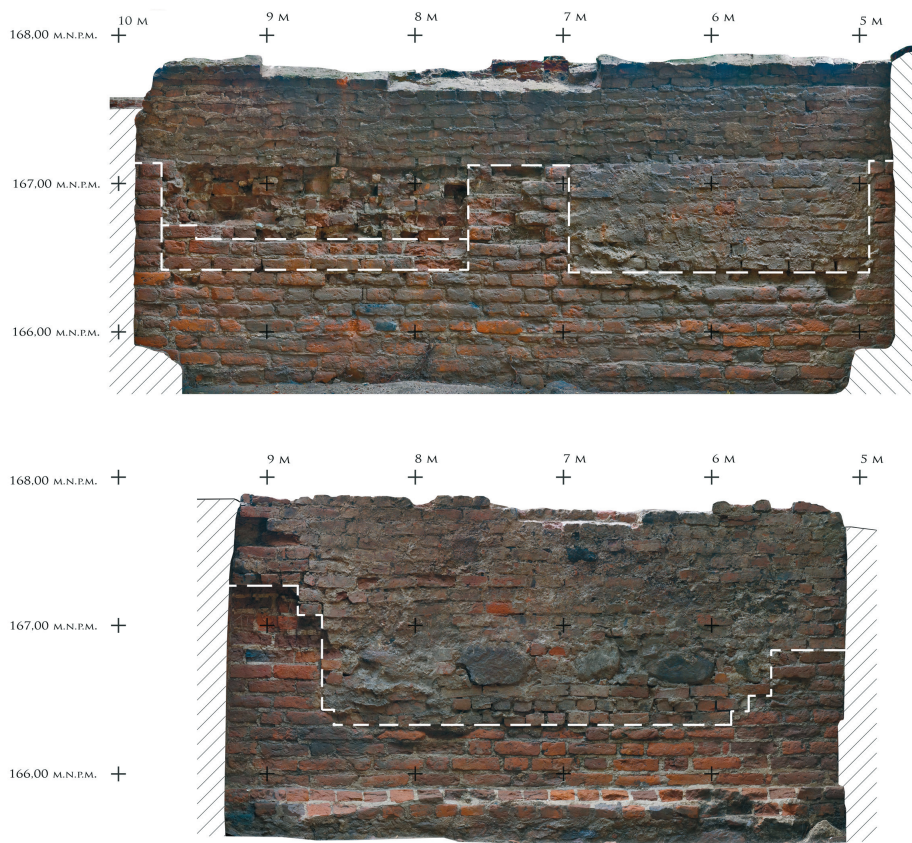
Fig. 4. Człuchów. Plan of the relics of the gate tower discovered in the eastern part of the second Outworks (edited by M. Truszkowski)

Zmianę sposobu użytkowania przyziemia i piwnic baszty potwierdzają przeprowadzone badania wykopaliskowe, wskazują one na znaczny zakres prac budowlanych (Kurdwanowski, Starski 2017). W kondygnacji piwnicznej zamurowano bowiem piec hypokaustyczny, który zapewne jeszcze w XVI wieku mógł obsługiwać wyższe kondygnacje, stąd w lustracji z 1565 roku nie odnotowano pieców kaflowych. Zamurowano też klatkę schodową prowadzącą zarówno na wyższe, niezachowane kondygnacje, jak i do piwnic. Zachowane relikty architektury odsłoniętego pomieszczenia piwnicznego pozwalają stwierdzić, że rozebrano być

może zniszczone sklepienia i wymurowano proste ściany pod osadzenie nowego sklepienia kolebkowego (ryc. 5). Wszystko zatem wskazuje, że to w obrębie tej komory istniała dziura opisana w 1753 roku.

Badania archeologiczno-architektoniczne, w zestawieniu z danymi ze źródeł pisanych, pozwalają umiejscowić czas przebudowy opisywanej wieży po 1565 i przed 1676 rokiem. Mając na uwadze ustalenia dotyczące konstrukcji zabudowy można przypuszczać, że nastąpiło to w 1. połowie XVII wieku. W zasypisku znaleziono też skarb ortów koronnych, których zakopanie należy datować około połowy XVII wieku, co pozwala stwierdzić, że przebudowę wieży już wówczas ukończono. Wszystko to uprawnia zatem do powiązania opisywanej akcji budowlanej z okresem starostowania Wejherów. Być może należy ją łączyć z szerzej zakrojonymi pracami w obrębie II Przedzamcza, związanymi z przebudową pałacu starostów w północnej jego części, który ukończony został około 1638 roku (Fryda 2016, s. 49). Inicjatywa ta, podjęta za czasów starostowania Melchiora Wejhera, stanowi jedną z największych akcji budowlanych zrealizowanych w czasach polskich w obrębie założenia zamkowego w Człuchowie. W miejscu dawnego budynku zamkowego (domu murowanego) powstała wówczas dwukondygnacyjna kamienica murowana z trzecim piętrem w murze pruskim, do której przeniesiono siedzibę starostów w związku ze złym stanem technicznym dawnego Zamku Wysokiego. Jej obszerny opis zawarto między innymi w inwentarzach zamkowych z 1676 i 1696 roku oraz w XVIII-wiecznych (*Inwentarz starostwa* 2008, s. 3–5; 2011, s. 2, 37–38). Warto zwrócić uwagę, że tekst ten stanowi odrębny i obszerny rozdział w inwentarzu z 1696 roku, podczas gdy Zamek Wysoki opisano bardzo skrótowo. Szczegółowo przedstawiono jednak dom podstarościego, ze względu na lokalizację jego mieszkania w międzymurzu północnym starego zamku, jak go wówczas określono (*Inwentarz starostwa* 2011, s. 37–38).

Na tle zarysowanych wyżej zmian w funkcji i zabudowy przedzamczy dużo więcej danych uzyskano odnośnie do Zamku Wysokiego, przy czym informacje ze źródeł pisanych prawie zawsze można zestawić z wynikami badań archeologicznych. Obszerne dane uzyskano między innymi dla północnego międzymurza głównej części zamku. Rejon ten w czasach krzyżackich pełnił rolę obwodu obronnego, który z oczywistych względów nie był zaścianek i zabudowywany. Dla najstarszego okresu dziejów zamku potwierdzono tylko funkcjonowanie tam dwóch murów oporowych i bruku w przejeździe bramnym, do którego najpewniej nie przylegały żadne zabudowania (ryc. 1). Jeszcze w 1565 roku oba międzymurza opatrzone komentarzem, że chodzenie między murami jest swobodne „[...] tak po prawej, jako po lewej stronie [...]” od przejazdu bramnego (*Lustracja* 1961, s. 209). Należy jednak sądzić, że niedługo później doszło do zmiany tej sytuacji. W północnej części międzymurza badania archeologiczne potwierdziły bowiem istnienie zabudowań, po których pozostały płytkie fundamenty, posadzki ceglane i bruki kamienne (ryc. 6). Część z tych budynków można wiązać z pomieszczeniami dla grodzian zamkowych, które odnotowano już w 2. połowie XVII wieku. W tym

Ryc. 5. Człuchów. Lico północnej i południowej ściany górnej kondygnacji piwnicznej w baszcie na II Przedzamczu. Rozgraniczono relikty murów wzniesionych w czasach krzyżackich i polskich (oprac. M. Truskowski)

Fig. 5. Człuchów. View of the face of the northern and southern walls of the upper basement level in the tower in the second Outworks. On the photographs the relics of the walls erected in the Teutonic and Polish times are marked (edited by M. Truskowski)

czasie wzniesiono tam również wymieniony wyżej dom podstarosty, wymieniony już w inwentarzu z 1676 roku (*Inwentarz starostwa* 2011, s. 4).

Najpewniej w 1. połowie XVII wieku miała miejsce także przebudowa baszty w północno-zachodnim narożniku II międzymurza, która w czasach krzyżackich była podpiwniczona, zaś w staropolskich nie miała już piwnicy. Po jej zasypaniu w podłodze przyziemia położono ceglaną posadzkę oraz zbudowano wiatrołap po wewnętrznej stronie niezachowanego otworu wejściowego (ryc. 6). W tej postaci baszta funkcjonowała do końca XVIII wieku i rozbiórki zamku. W rezultacie

Ryc. 6. Człuchów. Relikty architektury odkryte w północno-zachodniej części między-
murza Zamku Wysokiego (fot. M. Starcki)

Fig. 6. Człuchów. View of architectural relics discovered in the north-western part of
the inner bailey of the High Castle (photo by M. Starcki)

można sądzić, że wyraźną zmianą w zagospodarowaniu zamku człuchowskiego była degradacja obronnego znaczenia międzymurzy Zamku Wysokiego przez ich zabudowę oraz zaścianienie, co postępowało między 2. połową XVI a 3. ćwiercią XVII wieku.

Wyniki badań archeologicznych wnoszą także istotne informacje odnośnie do Zamku Wysokiego, którego ranga i funkcja stopniowo ulegały zmianie w czasach starożytności. Początkowo używano jego pomieszczeń jako mieszkań dla starostów, a zatem jako głównej i reprezentacyjnej części warowni. Jeszcze w 1676 roku odnotowano w izbach Zamku Wysokiego rzeczy kapelana podstarościny (*Inwentarz starostwa 2011*, s. 5), choć już od 1638 roku siedzibą starostów był pałac na II Przedzamczu. Natomiast w kolejnym, 12 lat późniejszym opisie, wskazano już, że „[...] w tym zamku żadnego niemasz mieszkania [...]”, a jego pomieszczenia używano do „sypania zboża” (*Inwentarz starostwa 2011*, s. 40). Degradacja opisywanej części zamku wynikała jednak bezpośrednio ze stanu technicznego budowli, który – jak sądzę – wpłynął na decyzję o sposobie jego użytkowania.

W świetle badań archeologicznych ustalono, że czworobok Zamku Wysokiego wzniesiono tylko częściowo na stabilnym gruncie, na wąskim przesmyku między jeziorami. Jego południowe skrzydło zaplanowano w miejscu nieznacznie wyniesionym ponad poziom ich lustra wody. We wschodniej części tego skrzydła natrafiono natomiast na znaczny spadek pierwotnego poziomu terenu. Najpewniej

zatem Krzyżacy wzniesli warownię na skraju wyniesienia, ale jej część posadowili już w strefie przybrzeżnej jeziora. Poza istotnymi danymi odnośnie do budowy zamku, jakie przynoszą powyższe ustalenia, konsekwencją tak zrealizowanego projektu był brak stabilności południowo-zachodniego narożnika Zamku Wysokiego (Starski 2016, s. 14–15). Prace badawcze ujawniły tam także spękanie fundamentów, sięgające poniżej poziomu użytkowego piwnicy.

Dla użytkowników zamku najistotniejszą kwestią był zatem stan murów i sklepień w tej części zamku, rodzący konieczność ich naprawy. Problem ten próbowano rozwiązać podejmując podbicie sklepień ścianą działową, odkrytą w zachodnim pomieszczeniu południowego skrzydła (ryc. 7). Wymurowano ją z cegieł gotyckich, pozyskanych zapewne wtórnie z obrębu zamku, ale ułożonych bez wątku. Był to pierwszy i doraźny etap naprawy tej części założenia, który zapewne można wiązać ze schyłkiem późnego średniowiecza lub początkiem okresu nowożytnego. Widać w nim zatem próbę zabezpieczenia złego stanu technicznego i doprowadzenie pomieszczeń zamkowych do stanu używalności. Nie odnotowano jednak tego faktu w lustracji z 1565 roku, a stwierdzono wówczas jedynie, że „[...] sklep bardzo wielki i głęboki, u którego zasklepienie zepsowane” (*Lustracja* 1961, s. 210). Wspomniana ściana była jednak na tyle słabo fundamentowana, że popękała i osiadła, wymuszając kolejne naprawy. Wymurowano wówczas filary wspierające sklepienia oraz nasady łuków sklepiennych (ryc. 3). Wsparto też nimi wspomnianą ścianę działową. Najpewniej nie wystarczyło to na długo, bowiem później – w końcu XVI lub w XVII wieku – zamurowano wejścia do piwnic od strony skrzydła wschodniego oraz z krużganków. Warto dodać, że owe doraźne zamknięcia otworów nieużytkowanych piwnic zostały opisane w XVIII-wiecznych inwentarzach jako: „[...] sklepienie w dół na kształt wycieczki zawalone i zasypane piaskiem [...]” (*Inwentarz starostwa* 2008, s. 40). Pozwała to uchwycić jak powstają legendy o tunelach i przejściach pod zamkami.

W świetle powyższych danych można zatem dostrzec stopniową degradację zabudowań Zamku Wysokiego, który nie dość, że podupadał pod względem technicznym, to jeszcze nie odpowiadał rezydencjonalnemu charakterowi siedziby szlacheckiej w czasach nowożytnych. O ile w XVI wieku funkcjonował tu jeszcze browar, piekarnia i kuchnia, a pomieszczenia używane były w celach mieszkalnych, o czym świadczą chociażby wzmiankowane nowe piece z kafli miskowych i zielonych – płytowych (*Lustracja* 1961, s. 210), to w późniejszym czasie sytuacja uległa zmianie. Najpewniej z pomieszczeń Zamku Wysokiego korzystano jednak jeszcze w 1610 roku, co ujawnia opracowywany obecnie inwentarz zamkowy z tego czasu. Potwierdzono w nim funkcjonowanie kuchni, piekarni i innych izb wygoszparowanych w dawnych pomieszczeniach zamkowych, ale odnotowano ich zły stan techniczny (Fryda w druku). Najpewniej zatem dopiero kolejne dziesięciolecie przyniosły zniszczenia opisane w inwentarzach z ostatniej ćwierci XVII wieku i wpłynęły na decyzję o rozbudowie domu (dawnego krzyżackiego gemachu?) na II Przedzamczu, którą ukończono w 1638 roku. Być może jednak

Ryc. 7. Człuchów. Ściana działowa wzniesiona w zachodniej części południowego skrzydła Zamku Wysokiego w celu podparcia sklepień piwnicznych (fot. A. Budzowska)

Fig. 7. Człuchów. View of the partition wall erected in the western part of the southern wing of the High Castle in order to support the basement vaults (photo by A. Budzowska)

część zniszczeń odnotowanych w 1676 roku należy wiązać z okupacją zamku podczas potopu szwedzkiego. Sytuacja jego stanu technicznego ukazana w źródłach nie jest pod tym względem jednoznaczna. O ile w 1676 roku odnotowano zawalone sklepienia nad kuchnią i niedostępność pomieszczeń w tej części zamku (*Inwentarz starostwa* 2011, s. 5), to w 1696 roku wzmiankowano, że „[...] ten zamek wszystek prawie wkoło nową pokryty dachówką [...]” (*Inwentarz starostwa* 2011, s. 40). Dopiero w 1753 roku wspomniano, że „[...] sklepienie już wypadło sam wszystek się posypał [...]”, co chyba definitywnie oznacza zawalenie się sklepień w tej części zamku.

Nie ulega zatem wątpliwości, że decydujący wpływ na opuszczenie Zamku Wysokiego, względnie zaprzestanie jego użytkowania, miała kwestia stanu technicznego oraz warunków bytowych, które nie spełniały potrzeb rodzin starostów lub podstarościch. Wpłynęło to na decyzję o budowie i przeniesieniu ich siedziby na II Przedzamcze. Podjęli ją Wejherowie, a rozbudowę pałacu ukończono około 1638 roku. Na Zamku Wysokim jakiś czas tętniło jeszcze życie, ale zapisy z końca XVII wieku, mówiące o cieletniku albo chlewniku na dziedzińcu dają jednoznaczną opinię o jego podupadaniu (*Inwentarz starostwa* 2011, s. 5). Najpewniej relikty tych zabudowań udało się uchwycić w krużgankach zamkowych (ryc. 2). W końcu XVII wieku pomieszczenia zamkowe opisane są już jako „[...] izby puste gdzie się tylko zboże sypie [...]” (*Inwentarz starostwa* 2011, s. 40). Z troską jednak opisano stan wieży zamkowej „[...] przykrytej gontą potrzebującej reparacji prędkiej, bo strzeż Boże, że upadaniem kopuły uczyniłaby ruinę i wielką szkodę [...]”.

Na podstawie powyższego opisu uzyskujemy zatem jednoznaczny obraz złego stanu technicznego Zamku Wysokiego, który nie spełniał wymagań rezydencji możnowładczej starostów lub podstarościch, stopniowo tracił na znaczeniu i przejął rolę spichlerza. Nawet mimo dziedziczności starostwa, w oczach ówczesnych właścicieli lub zarządców zdecydowanie korzystniejsze było wzniesienie pałacu na II Przedzamczu niż podejmowanie próby przebudowy starego zamku konwentualnego. W efekcie analizy źródeł pisanych warto także podjąć próbę umiejscowienia tych zmian w czasie. Jak wcześniej podano rezydencję pańską ukończono około 1638 roku, zaś inwentarze z 2. połowy XVII wieku notują już zły stan techniczny obiektu. Należy zatem przypisywać decyzję o przebudowie tej części zamku rodzinie Wejherów, czyli na okres 1610–1650/8, jednak do czasu publikacji inwentarza w 1610 roku uwiarygodnienie tego poglądu nie będzie możliwe.

W kontekście przedstawionych wyżej rozważań należy podkreślić, że obraz zmian w zagospodarowaniu zamku udało się zrekonstruować na podstawie konfrontacji wielu kategorii źródeł, z których dwie podstawowe to źródła pisane oraz archeologiczne. Tylko ich zestawienie pozwoliło objaśnić bezimiennie rezultaty badań archeologicznych oraz zawieszony niejako w próżni informacje odnotowane w źródłach pisanych. Umożliwiło to wprowadzenie nowych danych odnośnie do założenia zamkowego w Człuchowie. W okresie nowożytnym podejmowano tam liczne zmiany w dawnej zabudowie. Większość z nich miała charakter dołączny i stanowiła próbę przebudowy lub podreperowania starych budynków. Dla niszczącego Zamku Wysokiego możliwości finansowe jego właścicieli, wobec warunków technicznych budowli, okazały się chyba jednak niewystarczające. Z tego względu podjęto decyzję o przeniesieniu siedziby starostów około 1638 roku do nowo wzniesionego pałacu. W znacznym stopniu przemawiały za tym także zmiany cywilizacyjne, wymagające bardziej budowy nowej siedziby reprezentacyjnej niż podejmowania remontu starego zamku krzyżackiego. W efekcie już u schyłku XVII wieku Zamek Wysoki winien być określany jako zamczysko, a rolę głównej i reprezentacyjnej części warowni przejęło II Przedzamcze. Mimo, że stary zamek formalnie miał właściciela i wokół niego toczyło się życie, to przejął on rolę budynku gospodarczego, stopniowo podupadając. Taki los był zresztą udziałem wielu innych zamków w XIX, a nawet w XX wieku.

Literatura

Fryda M.

2016 „*Familia castrensis*”. *Urzędnicy starościńscy, załoga zbrojna i służba na zamku człuchowskim w okresie staropolskim*, [w:] *Wokół człuchowskiego wzgórze zamkowego od XIV do XX w. Architektura – administracja – polityka*, red. K. Monikowska, Człuchów, s. 9–29.

w druku Inwentarz starostwa człuchowskiego z 1610 roku, Człuchów.

Inwentarz starostwa

- 2008 *Inwentarz starostwa człuchowskiego z roku 1753*, wyd. M. Fryda, Gdańsk–Człuchów.
- 2011 *Inwentarze starostwa człuchowskiego z lat 1676 i 1696 wraz z inwentarzami wsi Debrzno i Małe Chojniczki*, wyd. M. Fryda, współpraca K. Monikowska, Człuchów.
- Kajzer L.
- 1996 *Czy archeolodzy powinni badać zamki*, *Archaeologia Historica Polona*, t. 3, s. 123–142.
- Kościński K.
- 1904 *Inwentarz starostwa człuchowskiego z roku 1748*, *Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu*, t. 11, s. 184–248.
- 1907 *Człuchów. Obrazek historyczno-statystyczny z przeszłości Pomorza*, *Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu*, t. 14, s. 102–166.
- Kunzendorf-Samulowska A., Kłosowski J., Ślaski K.
- 1967 *Dzieje zamku człuchowskiego*, [w:] *Z dziejów ziemi człuchowskiej*, red. K. Ślaski, Poznań, s. 64–83.
- Kurdwanowski M., Starcki M.
- 2013 *Człuchów (Zamek), woj. pomorskie. Badania w roku 2011*, *Światowit*, t. 9 (50), fasc. B, s. 299–304.
- 2015 *III Przedzamec w Człuchowie. Badania archeologiczne wschodniej części założenia zamkowego w latach 2012–2013*, [w:] *XIX Sesja Pomorzoznawcza*, *Acta Archaeologica Pomoranica* 5, red. A. Janowski i in., Szczecin, s. 365–374.
- 2017 *Sprawozdanie z badań archeologicznych na II Przedzamecu w Człuchowie w 2017 roku*, maszynopis w archiwum Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Lustracja*
- 1961 *Lustracja województwa pomorskiego, Lustracje dóbr królewskich XVI–XVIII. Prusy Królewskie 1564 r.*, wyd. S. Hoszowski, Gdańsk.
- 1967 *Lustracja województw Prus Królewskich 1624 r.*, wyd. S. Hoszowski, Gdańsk.
- 2005 *Lustracja województw Prus Królewskich 1765 r.*, t. 1: *Województwo pomorskie, cz. 3: Powiaty świecki, tucholski i człuchowski*, wyd. J. Dygdała, Gdańsk.
- Starcki M.
- 2011 *Człuchów (Zamek), woj. pomorskie. Badania w latach 2009–2010*, *Światowit*, t. 8 (49), fasc. B, s. 187–190, pl. 96–99.
- 2016 *Archeologia o Zamku Wysokim w Człuchowie*, [w:] *Wokół człuchowskiego wzgórza zamkowego od XIV do XX w. Architektura – administracja – polityka*, red. K. Monikowska, Człuchów, s. 9–29.
- 2018 *Construction workshop at the Teutonic Castle in Człuchów*, *Gdańsk Pomerania*, *Forum Urbes Medii Aevi*, t. 9/1–2(2015), s. 80–93.
- Steinbrecht C.
- 1920 *Die Ordensburgen der Hochmeisterzeit in Preussen*, t. 4, Berlin.

Zybajło W.

2003 *Człuchowska fortyfikacja w opisie Konrada Steinbrechta*, [w:] *Szkice człuchowskie*, red. W. Zybajło, t. 11, s. 3–16.

*CHANGES IN THE DEVELOPMENT OF THE TEUTONIC ORDER'S
CASTLE IN CZŁUCHÓW IN THE FACE OF NEEDS OF ITS OWNERS IN
THE OLD POLISH TIMES*

Keywords: Człuchów, Gdańsk Pomerania, castle, Post-medieval period.

Summary

The goal of the article is to present changes in the development of the post-Teutonic Order's castle complex in Człuchów at the end of the late Middle Ages and in the Old Polish times, in the face of needs of its new owners as well as civilisational and cultural changes at that time. After the Second Peace of Thorn, the 14th-century Teutonic Order's castle, as well as the entire area of Gdańsk Pomerania, came under Polish control and began to function as the seat of the royal starosta office. The analysis of changes in its development is made possible by preserved inventories of goods belonging to the starosta office and the results of archaeological excavations.

As a result of the confrontation of these two categories of sources, it can be stated that both in the Outworks as well as within the High Castle, due to the poor technical condition of the castle buildings, numerous but ad hoc construction actions were undertaken. They focused in the areas of the first and the second Outworks, where, around 1638, the construction of the starostas' palace was completed. Even despite the hereditary nature of the starosta office in the eyes of the then owners or administrators, it was definitely more advantageous to erect the palace in the second Outworks than to attempt to rebuild the old Teutonic Order's castle. Most of these construction actions were carried out at the time of starostas of the Wejher family, i.e. in the years 1610–1658. In order to save the deteriorating High Castle, financial possibilities in the face of the technical conditions of the building proved to be insufficient. The severe living conditions, which due to cultural changes proved to be inappropriate for the functioning of the castle's owners, prompted its abandonment.

